

tartják. Nem tesznek lehetővé reflektálást arról, hogy a helyi társadalmakban évtizedeken át éppen e ki nem mondás működtetett egy olyan cigány–magyar különbségtételt, amelyben a magyart a cigány nem veszélyeztette, hiszen a „cigányok” egyértelműen a másodrendű szerepekben jelentek meg.

Ma viszont, amikor a társadalmi szerepek és hierarchiák evidenciája a faluban megrendül, amikor a falu otthonossága általában bizonytalanodik el, a „cigány” kimondásra kerül. A láthatatlanság után ezúttal főszerepet kap. Képes magába sűríteni és kifejezhetővé tenni a falusi térvesztés és elbizonytalanodás számos tapasztalatát. Azzal, hogy e tapasztalatok elbeszélésére a „cigányozás” lesz a legkézenfekvőbb megoldás, lehetetlenné válik, hogy a cigány és a magyar pozícióban lévők közös történetként beszéljék el a bármely pozícióhoz tartozó tapasztalatokat. Ehhez ugyanis mindenkinek a saját társadalmi pozíciójához tartozó kényszerpályákra és lehetőségekre kéne reflektálnia, hogy ezen keresztül megfogalmazhassa saját, mai társadalmi felelősségét. A jelenlegi felállásban erre nem sok esély látszik.

Szövegeinkkel mi magunk arra teszünk kísérletet, hogy megfogalmazzuk mit jelent, és hogyan alakul egy falusi társadalomban a cigány különbségtétel, milyen diszkurzív és intézményi kényszerek mentén működik, illetve milyen kisebbségi tapasztalatoknak nyit teret. Míg a korábbi különbségtétel kényszerei és mozgásterei egy mondhatni utólagos perspektívából kirajzolódni látszanak, arról inkább csak sejtéseink lehetnek, hogy milyen működéseknek enged utat, ha a különbségtétel nyíltan megfogalmazódik. Az elmúlt pár évben tapasztalt jelenségek alapján már látni lehet néhány ebben rejlő lehetőséget és veszélyt.

Horváth Kata, Kovai Cecília

Horváth Kata

A ki nem mondás rendje

A cigány–magyar különbségtétel működése

4 1

Antropológusokként dolgozva az említett faluban, az elmúlt tíz évben azt tapasztaltuk, hogy a cigánytelep hétköznapijaiban a *cigány* rendkívül sűrű jelenségeket vesz magára a róla folyó szüntelen egyeztetésekben.

A *cigányság* e nyílt tematizálása látszólag erős kontrasztban állt azzal, hogy a nyilvános falusi térben explicit megjelenése lehetetlen volt. Ez nem azt jelentette, hogy a cigány különbség itt ne jött volna létre, hanem hogy úgy jött létre, mintha nem a *cigányról* szólt volna. Például az iskolában mint fogyatékos, mint hátrányos helyzetű, a munkában mint alulképzett, a falusi hierarchiában mint a tanulatlanabb, szegényebb, kulturálatlanabb, a mindennapi helyzetekben mint sajnálatra méltó, lenézett, megmosolyogható vagy megdicsérhető. Ezt a rendet, vagyis azt, hogy a *cigány* nyilvános helyzetekben ne neveződjön meg direkt módon, a különbségtétel két oldalán lévők közösen működtették a legutóbbi időkig.

A különbségtételnek ez a formája egy olyan illúziót teremtett a megkülönböztetés cigány oldalán, hogy a létrejövő különbségük és alsóbbrendűségük kulcsa nem a *cigányság*, hanem a fentebb említett szempontok: például tanulatlanságuk, szegénységük, kulturálatlanságuk. Ez egy olyan ígérettel is járt, hogy a különbség törekvéssel, kiemelkedéssel, kulturáldással megszüntethető. A különbségtételnek ez a formája azt állította, és azt a lehetőséget kínálta fel,

hogy szemben egy létrejövő cigányság megváltoztathatatlan alsóbbrendűségével, ez a „nem létrejövő cigányság” igenis megszüntetheti a különbséget. Ebben a logikában maga a *cigány* az, ami a megváltoztathatatlan alsóbbrendűséget jelenti, így az egyén törekvése az kell legyen, hogy „cigánysága” – bármit is jelentsen ez – ne jöjjön létre. A „cigány” kimondása csak stigma lehet, így annak explicit és direkt előkerülése mozgástereit szűkítené, esetleg le is zárna. Vagyis az egyénnek olyan viselkedésmódokat, viszonyokat, megélhetési stratégiákat kell kialakítania, amelyekkel a cigány mivolt önmagára íródását elháríthatja.

A cigány–magyar különbség a nyilvános helyzetekben úgy jött létre, mintha nem erről a különbségről szólt volna, a cigány oldal, a cigány pozíció pedig úgy, hogy a „cigány” explicite nem került elő. Az egyén szükségszerűen létrejövő különbségét egyfolytában eltüntetni, elleplezni, feloldani törekedett. A *cigány* tehát a folyamatos alkalmazkodásban és igazodásban volt jelen. E működés rafináltsága abban rejlett, hogy a különbséget éppen a különbség megszüntetésének ígérete és illúziója működtette és erősítette meg folyamatosan.

A különbségtétel cigány oldalán a lenézettség, az alsóbbrendűség, az állandó alkalmazkodás tapasztalatait megterhelte egy folyamatos bizonytalanság azal kapcsolatban, hogy az adott helyzet a *cigányság*-

ról szól-e, illetve hogy mennyiben és mi módon szól arról. Ezt a bizonytalanságot csak a cigány mivolt jelentéseinek elrendezésével lehetett feloldani. De mivel a nyilvános helyzetek ezeket a tapasztalatokat éppen kitermelték, nem pedig feloldották, a családi-szomszédügyi viszonyok lettek a *cigányról* folytatott nyílt egyeztetés kizárólagos terepei. Itt jutunk vissza legelsőként említett tapasztalatunkhoz, hogy a *cigányságról* a telepen folyamatos egyeztetés folyt. Ez a nyílt egyeztetés látszólag erős kontrasztban állt a nyilvános helyzetek említett áttételességével, de azt hiszem, inkább ezek meghosszabbításaként értelmezhető. A *cigányságról* folytatott egyeztetés valójában az igazodás és az alkalmazkodás tapasztalatainak elrendezése volt.

A nyilvános helyzetekben „nem létrejövő” *cigányság* ambivalens tapasztalatai, az örökös bizonytalanság a helyzetek és saját jelenlétük értelmezésével kapcsolatban kikényszerítették, hogy ezeket a közös tapasztalatokat, a helyzetek és jelenlétük értelmét folyamatosan megpróbálják helyrerakni, elrendezni. Az állandó bizonytalanság – azzal kapcsolatban például, hogy az alkalmazkodásnak mely módja a leghatékonyabb, melyik hárítja el leginkább a „leszégényülés” veszélyét – folyamatos egyeztetésre kényszerítette őket. Ezekben az egyeztetésekben az alárendeltség különböző változatairól szóló tapasztalatok önálló jelentéseket kaptak, és önálló életet kezdtek élni. Az alkalmazkodás különböző módjai a cigány mivolt megélésének különböző változataiként jelentek meg: alapjaivá váltak például a cigány nagycsaládok közötti belső megkülönböztetéseknek, elhatárolódásoknak. Falubeli (társadalmi) jelenlétük tapasztalatainak elrendezése és feloldása nyomán egy mind erősebb, önálló jelentéseket pörgető „cigány világ” épült fel. Elrendezési kísérleteikben falusi jelenlétük bizonytalanságait és feszültségeit folyamatosan maguk közé helyezték, ott játszották le és oldották fel őket. Ezek az elrendezések azonban kommunikálhatatlanok voltak a nyilvános térben (éppen annak működési szabályai miatt), így saját tapasztalataikká, afféle „cigány tapasztalatokká” váltak, amelyek csak tovább erősítették a különbséget. Azt a különbséget (nevezzük cigányságnak), amelyet aztán a faluban elleplezni, eltakarni igyekeztek. A cigány pozíció így folyamatosan megerősítette önmagát, illetve magát a különbségtételt is, aminek terméként létrejött.

A *cigányság* nyilvános elleplezésének kényszere (egy olyan hierarchikus viszonyban, ami ezen a megkülönböztetésen alapul) a családi-szomszédügyi kapcsolatok színterére tolta a megkülönböztetés tapasztalatainak lejátszását. Nyilvánvaló azonban, hogy egymás között kezelve, és csak a saját viszonyaira lefordítva, ezek a tapasztalatok legfeljebb a maguk számára oldhatók fel: csak maguk között változtathatták mozgásterré a *cigány* stigmatizáló jelentéseit. Viszont a *cigány*, minél inkább mozgáster-

vé vált ezeknek a viszonyoknak, minél több jelentést kapott ezekben a kapcsolatokban, annál több elleplezni valót kezdett hordozni a nyilvános térben.

A falusi jelenlét az igazodásról, az elleplezésről, saját maguk és társaik fegyelmezéséről, illetve ezzel párhuzamosan a magyarok háta mögötti összenézésekről, összekacsintásokról, a megjátszásról szólt. Valamifajta megduplázódó jelenlétet láthattunk, amelyben a cigány mivolt egyszerre lett az elrejtés tárgya, és a helyzetekre kívülről ránézés lehetősége. Egyszerre volt jelen a magyar környezetnek való megfelelésre irányuló törekvés és a magyar környezet jelentéseinek rendkívül ironikus kezelése. Ami azonban bizonyos, a *cigányság* a nyilvános térben nem jelent meg úgy, mint nyíltan felvállalt közös tapasztalat, közös erőforrás.

Az otthon (a cigánytelep) elsődlegesen a sűrű emberi kapcsolatok folyamatos rendezgetésének terepe. E kapcsolatokra egyfolytában rákérdezett nyilvános letagadásuk. Az alkalmazkodás során ugyanis mindenki igyekezett magát a másiknál különbnek feltüntetni. Ez a „különb” úgy jött létre, hogy az egyén „cigányságától” (annak felismerhető jegyeitől) próbált megszabadulni, illetve azt próbálta viselkedésével bebizonyítani, hogy ő „nem olyan cigány”. Ebből következik, hogy „hazatérve”, a rokonsági-szomszédügyi kapcsolatokat mindig újra kellett fogalmazni. Ezt pedig csak a létrehozott különbséget felülíró, „közös cigányság” megteremtésével lehetett megtenni. Csak egy ilyen „közös cigányság” felől válhatott ugyanis értelmessé a falubeli viselkedés (a „leszégényítés”, a „megjátszás”, a „nyaliskodás”) számonkérése egymáson. Csak egy ilyen „közös cigányságban” oldódhattak fel az alkalmazkodás szülte bizonytalanságok és bizalmatlanságok. Ez viszont azt is jelentette, hogy a családi relációk elrendezése mindig a cigány mibenlét és az ahhoz való viszony újrafogalmazása is volt egyben. A rokoni közelséget, a családi kapcsolatok otthonosságát és biztonságát a *cigány* megerősítésén keresztül lehetett újra és újra átélni.

Csakhogy a „közös cigányban” való feloldódás ígérete, illetve a folyamatos törekvés a különbségen túl lévő közös megteremtésére alattomos csapdát rejt. Hiszen valójában az történik, hogy a faluban létrejövő megkülönböztetést a cigány oldalra kerülők saját különbségeikként, maguk között hozzák létre. A nyilvánosan kimondatlan cigány–magyar különbség közéjük tolva, az alkalmazkodás különbségeként kerül kimondásra, és családi különbségekké alakul. Ez egy olyan helyzetet teremt, hogy csak a cigány pozícióban lévőknek muszáj a különbségtétel tapasztalatain dolgozni. Sziszifuszi munka ez, hiszen saját belső különbségeik csak termékei egy azokat meghaladó társadalmi különbségnek, illetve egy abban létrejövő alárendelt, kisebbségi szerepnek. Ezeket a különbségeket képtelenség feloldani, mert jellegükből adódóan mindig újratermelődnék. A kü-

lönbségekről való folyamatos egyeztetés pedig csak növeli a társadalmi távolságot. A cigány különbség „belsővé tétele” ráadásul egy mindig töredezett és megosztott „cigányságot” hoz létre, amely saját különbségein keresztül tudja csak megfogalmazni magát, vagyis képtelen nyilvánosan megjeleníteni egy „közös cigány tapasztalatot”, hiszen azt mindig felülírják az alkalmazkodás lehetséges stratégiáiról folytatott viták, rivalizálások.

A cigány–magyar különbségtétel így működött abban a társadalmi kontextusban, amelyet a falusi (társadalmi) rend és hierarchia megőrzése érdekében a nyilvános ki nem mondás határozott meg. Ez a működés folyamatosan megerősítette a cigány–magyar határvonalat, illetve a két csoport között lévő hierarchikus viszonyt. A továbbiakban is erről a működésről lesz szó. Azzal fogunk foglalkozni, hogy egy cigánytelep mindennapi helyzetei és viszonyai felől hogyan is néz ki mindez. Ez már csak azért is fontosnak tűnik, mert antropológusokként, mi magunk e tapasztalatok felől jutottunk el a következtetésekhez.

A ki nem mondás kisebbségi tapasztalatai

44

Tíz évvel ezelőtt fiatal antropológushallgatókként költöztünk be a falu egyik, azóta felszámolásra került, barlanglakásos cigánytelepére, ahol akkoriban tíz-egynéhány család lakott. Legszembetűnőbb tapasztalatunk az volt, hogy a legkisebb és legártatlanabbnak tűnő hétköznapi helyzetek is témává, kérdéssé tették a cigányságot. Miközben volt egy folyamatos félelem a lecigányozottságtól, és egy állandó éber figyelem, ami erre rendkívül érzékeny volt, a „saját cigányság” egyfolytában téma volt. Az említett éber készenlét minden olyan helyzetre vonatkozott, ami nem a „saját cigányságról” szólt, hanem valamilyen külső („cigányon kívüli”) pozícióból mondott valamit a cigányról. Lehetett ennek tartalma bármi, ez egyből cigányozásnak, vagyis sértésnek minősült. Egy alkalommal például éppen nagy élet folyt családjunk házában, a háttérben szóló tévére (egy szórakoztató műsor ment) senki sem figyelt, egymással voltak elfoglalva a jelenlévők. De hirtelen az egyik fiatal lány meghallhatott valamit. Félbehagyva mondanóját, hátrafordult és rákiabált a műsorvezetőre: „Ne cigányozzát!” E fokozott éberség miatt számunkra is evidenciává vált, hogy a lecigányozottság valódi veszélyforrás. Egyértelműnek tűnt, hogy ezt a sértést, vagyis a cigányság kívülről történő rájuk írását kell minden eszközzel elkerülniük, elhárítaniuk, és ameddig ez sikerül, addig marad mozgástér a „cigány” jelentéseinek variálására. Amíg pedig e jelentéseket játékba lehet hozni, addig a cigány mivolt sem jelenthet valódi veszélyt. És a cigány jelentéseinek játékba hozása valóban folyamatosan zajlott.

Terepmunkánk idején egyébként három, magát egymástól megkülönböztető cigány nagycsalád élt a faluban, mindegyikük cigánytelepeken, egyesek barlanglakásokban, mások ún. „fennálló házakban”. A nagycsaládok között kisebb-nagyobb életmódbeli különbségek voltak. Ezeket egymás között a cigányság megélésének és megvalósításának különbségeként fogalmazták meg. A „mi családjunk” a másik barlanglakásos telepen élő, „Sasoj” gúnynevével leggyakrabban a „retkes” jelzővel illette, bogácsi származását hangsúlyozta, és „leoláhcigányozta” tagjait, ezzel megteremtve bennük a cigányság megélésének egy számukra idegen és „túlzott cigánysága” miatt veszélyes módját. A szemközti dombon, „fennálló házakban” lakó család viszont ugyaninnen nézve „kényesnek” minősült, és velük kapcsolatban gúnyosan úgy fogalmaztak, hogy „na, azok má’ nagy magyarok lettek”, vagyis pontosabban „teszik magukat magyarnak”. Saját családjunk perspektívájából bennük a cigányság megélésnek egy másik elkerülendő változatát ismertük meg. Tehát a családi különbségek mint a cigányság belső különbségei fogalmazódtak meg. E különbségek mentén pedig viszonylag merev határvonalak teremtődtek az egyes nagycsaládok között (hasonlóan egyébként a más településen élő „idegen cigányoktól” – akár ottani rokonoktól – való elhatárolódásokhoz).

E „belső” különbségtételek folyamatosan napirenden voltak nemcsak a nagycsaládok között vagy az idegen cigányokkal kapcsolatban, hanem a saját családon, a saját telepen belül is. Az itt folyó élet intenzitását a különbségekkel való állandó megvádolások, illetve az ezek elhárítására tett folyamatos erőfeszítések adták. E vádak legfőbb témája, nagyon általánosan fogalmazva, a „hovatarozás” problémája volt. A „Kinek adol?”, „Kit mibe nézel?”, „Kihez húzódzkodol?” kérdéseit feszegették ezek a vádak. Vagyis valójában a családokhoz tartozás kérdéseit, amelyek egyben a „hogyan is vagy te cigány?”, „úgy vagy-e cigány, mint én?” kérdései is. A megvádolások egyik jellegzetes formája az ugratás volt. A közelebbi családi vagy szomszédos viszonyokban a különbségekkel való megvádolás ilyen ugratások formájában percről percre elhangzottak, elhárításra kerültek, visszájukra fordultak és gyakran oldódtak fel a közös nevetésben.

Egyszer például a falu kocsmájának teraszán üldögtünk. A falu főutcáján családtagok érkeztek, akik, ki tudja miért – talán figyelmetlenségéből –, ezúttal elmulasztották a köszönést: „Hé, ezek már nem is köszönnek! Ezek már magyarok lettek! Mire teszitek magatokat?” – hangzik megszólításuk a teraszról. „Dik, há’ te is itt vagy?” – fordulnak felénk a rokonok: „Má’ tiszta úriak vagytok, hogy kora reggel befele kóláztok!” Egy férfi közülük el is indul felénk: „Hát nem szóltál eddig, hogy meghívó! Akkor meg

minek köszöngessek potyára, ha még azt a csöpp kólát is sajnálod tőlem!” És a válasz: „Gyere Józsi, rohadjá’ meg, mit iszol?”

Egy másik helyzetben a telepről testvéreikkel és unokatestvéreikkel közösen iskolába induló gyerekek ugratták egymást. Pontosabban a közülük előresiető kislánynak szóltak oda társai: „Dik, az Illés, hogy szalad! El ne késsél nigger az iskolából!” „Há’ haladok inkább!” – válaszol a kislány, és bevárja a többieket: „Egy úton se megyek veletek! Bornyú cigányok vagytok, leszégyenítetek befele!”

Mintha a cigányról folyó örökös egyeztetést a belső különbségek elrendezésének és felszámolásának állandóan felmerülő igénye vezérelte volna. A helyzetek résztvevőinek perspektívájából ez talán így is volt. De egyel hátrébb lépve a konkrét szituációtól, azt láttuk, hogy ezek az emberek folyamatosan különbségeket hoztak létre és oldottak föl, hogy aztán a következő pillanatban egy újabb különbséget teremtsenek. A „cigány” így folyamatosan a különbségek megfogalmazásán keresztül jött létre. De vajon miért hozzák létre a belső különbségeket helyzetről helyzetre? Miért nem elég odaköszönni a rokonoknak ahelyett, hogy a „cigányság elhagyásával” vádolnánk őket, és azoknak miért kell anyagi különbséggel („úriak vagytok”) és „fösvénységgel” viszontvádolni, ahelyett, hogy egyszerűen visszaköszönnének? Miért figyelmeztetik Illéskét feketeségére, amikor az iskolába igyekszik? És őneki miért kell a „cigányság szégyenét” szóba hozni, ahelyett hogy egyszerűen megvárna, vagy otthagyna a többieket? Miért a különbségein keresztül működik a cigány, miért ezeken keresztül kell/lehet beszélni róla?

A különbségtételek legfőbb vádjai (ezt láttuk az idegen családoktól való elhatárolódásban is), hogy „teszed magad” illetve, hogy „leszégyenítesz”.

Leszégyenülni, illetve leszégyeníteni valakit egyértelműen a magyarok előtt lehet. A szégyen lehetősége mindenben benne van, ami a cigányhoz köthető, sőt a leszégyenülés maga a cigánnyá válás, a bennünk lévő „természetes”, „otthoni” és lenézett cigány láthatóvá válása. Szégyenként merülhet fel bármi, ami megmutatja ezt a cigányságot: ha a kisgyerekek a tiltás ellenére elhagyják a cigánytelepet, és „befele” szaladgálnak otthoni ruháikban, esetleg mezítláb; ha a telepi kutyákat nem bírják hazazavarni, és azok gazdáikat mindenféle követik a faluban; ha valaki egy nyilvános helyzetben (a buszon, a rendelőben) túl hangos, túl felszabadult, netán túl összeszedetlen; ha valaki túl rózsás ruhát vesz fel, ha kiderül róla, hogy barlanglakásban lakik, ha gyerekei hajában tetűt találnak az iskolában, vagy csak túl barna a bőre. Vagyis jelentsen az bármit, túl cigányosan néz ki, beszél vagy viselkedik. A leszégyenülés a „cigányság” előbukkanásának, lelepleződésének, megjelenésének veszélyét jelenti egy nyilvános helyzetben. A leszégyenítés vádja pedig arra vonatkozik,

hogy egy egyén vagy egy család viselkedésén, életstratégiáin keresztül „cigányt” vagy a tolerálhatónál „cigányabb cigányt” csinál magából, és közelsége miatt másokból is. Tipikus példája ennek, amikor a Sasoj család mezítláb küldi kenyérért a gyerekeit a „magyar asszonyhoz”, létrehozva ezzel a cigánynak egy olyan értelmét, ami szégyenteljesnek tűnik a többi család számára. De amikor a „mi családunk” hajnalonként csigázni jár, és visszafelé nagy zsákokkal, piszkos ruhában kérezkedik fel a faluba tartó buszra, szintén felmerül a cigányság túl direkt megjelenítésében rejlő szégyen lehetősége. (Lesznek, akik emiatt nem is jönnek csigázni, mások pedig inkább gyalog cipelik haza a zsákokat.) Ennek közvetlen folytatása a már felidézett ugyanilyen „szégyenveszélyes” helyzet, amikor családunk a csigát leadva, az aznapi főznivaló árával a zsebében, a nap közepén „befele, a Katiba’ kólázgat”. Csakhogy míg az állítólag „megszóló” és „megnéző” pirittyói család szempontjából nyilván a szégyen netovábbját képviseli a (csigázástól) piszkos ruhában a falu közepén hangoskodó család, addig a Sasajok felől inkább az a vád merül fel, hogy nyilvános kiülésükkel arra „teszik magukat”, hogy pénzhez jutottak.

A „teszed magad” vád tehát a szégyenhez képest kap értelmet. Hiszen az „otthoni cigány” nyilvános megjelenítése épp szégyentelisége miatt képtelenség lenne, így a telepen kívül mindenki „teszi magát” valahogy. Ezt viszont egymáson mindig számon lehet kérni. „Tenni magad” azt jelenti, hogy különbnek színleled magad az otthoni, a közös cigánynál: tisztábbnak, gazdagábbnak, magyarábbnak, illetve a magyaroknak jobban tetszőnek akarod feltüntetni magadat. De teheted magadat, ahogy akarod – figyelmeztetnek az elhangzó vádak – cigányságod jele valamilyen formában akkor is mindig ott lesz. Az egymásra tett gyakori megjegyzés, hogy „Teszi magát, oszt cigányabb, mint én!”, ezt nagyon pontosan érzékelteti. Különösen egyéb variációival együtt: „Teszi magát, oszt félreáll a szájuk az éhségtől!”, „Teszi magát, oszt eleszi a reték a nyakát!”, „Teszi magát oszt barnább, mint én!”.

A „teszed magad” és „leszégyenítesz” vádak mentén egy olyan cigányság képe rajzolódik ki, amely a jelenlét különféle stratégiáinak próbálgatásával folyton a leszégyenülés veszélyeit igyekszik elhárítani. E vádak mentén egy olyan környezet, egy olyan falusi közeg is láthatóvá válik, amelyben a cigány a megfelelés lehetőségeinek próbálgatásán keresztül van jelen. A megfelelés lehetőségei, vagyis a cigányság megvalósításának különböző módjai pedig ebben a közegben a családi hovatartozás kérdéseit feszegetik. De hogyan lesz a magyarokhoz való viszony a családi hovatartozás kérdése?

A Katalin kocsmá előtt elhaladó falusiak rosszalása szinte kitapintható a piszkos ruhában, a nap közepén a kocsmá teraszán lebzselő csapattal kapcsolatban, a világeért se köszönnének például előre,

sőt nehogy esetleg megszólítsák őket, a fejüket is inkább elfordítják. A teraszon ülők közeledtükkor figyelmeztetni kezdik egymást, egyszerre megfelelni akarva és a megfelelést eljátszva. Lepisszegik maguk között, aki csúnyán vagy hangosan beszél, piszkos ruháikra figyelmeztetik egymást, félig komolyan zavargatják haza, aki „itt befele bornyúskodik”. Majd hangosan köszönnek, eltúlzott udvariassággal: „Csókolom!”, „Csókolom!”, „Csókolom, Marika néni!”. „Szervusztok” – hangzik a sietős válasz. „Még hogy Marika néni!” – folytatódik a párbeszéd az asszony távozásával. „Azt mondja, hallod, Marika néni! Há’ ez nem is a Marika néni volt.” „Dik ez az ember! Má’ hogyné a Marika néni lett volna! Nem a felfelösi Marika néni, a másik, lefele. Há’ csak tudom, anyu jár neki napszámba. Rendes magyar asszony amúgy...”

Az asszony kocsma előtti elhaladtával egy meglehetősen sűrű helyzet bontakozik ki a szemünk előtt, de hogy a „cigány” ebben a helyzetben nem fog elhangzani, arra azt hiszem, tíz évvel ezelőtt, itt a teraszon ülve, mérget vehettünk volna. Pedig ez a szituáció, minden benne rejlő provokációval, szégyennel, lenézéssel és kimondatlansággal, egy cigány–magyar helyzet. Ez azonban csak a következő pillanatban válik explicitté, amikor viszont már a rokonok haladnak el a terasz előtt, és kapják a „Hé, ezek már nem is köszönnek! Ezek már magyarok lettek! Mire teszitek magatokat?” provokatív megjegyzést. Az előző helyzet „némaságához” képest, itt a cigány–magyar különbség nyíltan megfogalmazódik. Míg a néma helyzet élesben mutatta be a magyar–cigány viszonyt, addig ebben a szituációban a cigány–magyar különbség a rokoni kapcsolatok játékerévé válik.

Ez a játéktér lehetővé teszi, hogy a „leszégényültség” félelme feloldódjon. Az ugratásban felidézük a „magyar nemköszönést” és azt a hierarchikus viszonyt, amit ez teremt. Kimondják azt, ami ott nem hangozhatott el, megszabadulnak az előző helyzet szégyenétől, maguk között játszva le annak konfliktusát. A cigány jelentését ezzel felszabadítják a szégyenteliség, a lenézettség kizárólagos értelmétől, és átírják a rokoni közelség megélésének élményével. Ugyanakkor ez a játéktér – miközben valóban otthonosságot biztosít, nagyon erős saját jelentéseket teremt, és feloldhatóvá teszi a cigány különbségben rejlő szégyent – valójában erős kényszerpályaként is működik. Amikor ugyanis a különbség feloldásával létrehozza a „közös cigányt”, lehetőséget teremt arra, hogy kizárólag a „cigányon belül” legyen kezelhető a cigány–magyar viszony és annak tapasztalata, fokozatosan kialakítva ezzel egy mindinkább saját jelentéseket működtető világot.

Ennek a világnak a perspektívájából a magyar egy állandó „kívül”, nincs igazán arca, a faluban leginkább név nélküli „magyar asszonyok” és „magyar emberek” laknak, akik, ki tudja miben, valamiféle „magyar világban” élnek. A magyar környezet az állandónak tekintett külső körülmény, a keret, amihez

a boldogulás érdekében alkalmazkodni, igazodni kell. A valódi kérdés a cigány jelenlét megvalósításának hogyanja. A lejátszható különbségek emiatt egymás között vannak. A fontos dolgok – innen nézve úgy tűnik – a „cigányon belül” történnek.

E fontos történések színterei a családi viszonyok, amelyeket a „Kinek adol?”, „Ki mellett fogsz?”, „Kit mibe nézel?”, „Kihez húzódkodol?”, vagyis a hovatarozás belső különbségeket feszegető kérdései szerveznek. E kérdések mentén egy önmagát erősítő, zárt világ („cigányság”) jön végül is létre, de ez egy szélesebb, falusi hierarchiából ered. A bizstró előtt lezajlott eseménysor jól illusztrálja ezt. Itt a „cigány” explicit ki nem mondása ellenére létrejött egy cigány pozíció, mégpedig a lenézettségben. Cigány pozícióban egyrészt ezt a lenézettséget lehet megélni (erről tanúskodnak a teraszon ülők reakciói: egymás fegyelmegztése, az „udvarias” köszönés, az összekacsintás stb.), másrészt pedig a bizonytalanságot azzal kapcsolatban, hogy a cigányság miképp is van jelen ebben a helyzetben. A meg nem nevezés ellenére a cigány különbség mégis létrejött. Azok pedig, akik a lenézettségen keresztül a cigány pozíciójába kerültek, feloldandó jelenlétük bizonytalanságait, a különbségtételt sajátá teszik, és egy sajátos mozgástérre alakítják a maguk számára – megszólítják a testvéreiket.

Ezt a mozgástérrel a különbség feloldhatóságának és a megnyugtató közös megteremthetőségének ígérete szervezi. Ez az ígéret azonban ugyanaz, mint ami a falusi, szélesebb társadalmi térben való jelenlétüket is meghatározza! A cigány ki nem mondása a cigány–magyar különbség eltüntethetőségének ígéretét hordozza számukra (nem véletlenül próbálják minden eszközzel fenntartani maguk is.) Csakhogy éppen a különbség eltüntetésének nyilvános ígérete és be nem teljesülése hozza létre azt a helyzetet, hogy „cigányságuk” – az alkalmazkodás – ambivalens tapasztalatait saját belső viszonyaikban játsszák le. Ez a lejátszás pedig újra megteremti az ígéretet a különbségeken túli közös létrehozására. Ezúttal azonban a közös ígérete a „közös cigány” lesz. A különbségek pedig csak látszólag családi különbségek. Valójában azonban ezek a cigány megélésének változatai, vagyis az alkalmazkodás különböző stratégiái. A cigány–magyar különbség nyilvános megszüntetésének ígérete tehát egyrészt kitermeli és a különbségtétel cigány oldalán a privát szféra területére tolja a „közös cigányt”, másrészt meg is osztja azt az alkalmazkodás különböző stratégiái mentén.

A cigány–magyar különbség megszüntethetőségének ki nem mondáson alapuló társadalmi ígérete egy rendkívül romboló működés. A társadalmi nyilvánosság szintjén eltünteti, valójában azonban meg erősíti a cigány különbséget. E kettős működést – a különbség állandó megtapasztalását és megteremtését, ugyanakkor folyamatos elleplezését – csak valamilyen közös társadalmi elfojtással lehet áthidalni.

Ez a közös nyilvános elfojtás viszont az emberek egyik csoportjára hárítja a feladatot, hogy a különbség őket teljes identitásukban érintő ambivalens tapasztalatait egyedül, önmagukban kezeljék. Ezzel létrejön egy saját tapasztalatait mindinkább a „maga nyelvén” újra- és újrafogalmazó, a külvilágtól mind magasabb küszöbvel elválasztott csoport. A nyilvános elfojtás mögött tehát egymástól nagyon távoli és különböző társadalmi tapasztalatok és gyakorlatok jönnek létre. Ezeket aztán a kimondás pillanatában már akár „magyarnak” és „cigánynak” lehet nevezni, és könnyű valamiféle eredendő különbségnek látni. Pedig ami most, a „kimondás pillanatában” „cigánynak” minősül, és gyakran annyira távolinak, érthetetlennek és veszélyesnek van beállítva, valójában teljesen érthető, ha úgy tekintünk rá, mint a korábbi évtizedek társadalmi rendjében kitermelődött kisebbségi tapasztalatokra. Ezekről a kisebbségi tapasztalatokról, amelyek nagy részben az alárendelt helyzet tapasztalatainak saját feloldásai, rendkívül keveset tud a többségi társadalom. E tapasztalatok nyilvánosan egyáltalán nem voltak megjeleníthetőek, sőt a „nagy alkalmazkodásban” éppen ezek elrejtésére törekedtek.

Saját példáinkra visszatérve, a gyerekek iskolába indulásának helyzete, éppen ezekről az „otthon hagyott” tapasztalatokról szól. Az iskola (a legutóbbi években bekövetkezett teljes „elcigányosodásáig”) egy olyan színtér volt, ahol a ki nem mondott, vagyis a fogyatékoságon keresztül elbeszélte cigányságot mint defektes magyarságot lehetett csak megélni, ennek hátrányát és szegényét kellett folyamatosan menedzselni. A gyerekek egymás közötti kapcsolataiban erősen megjelentek ezek a tapasztalatok, de – ahogy lenni szokott – ezek is családi különbségekre lettek lefordítva, vagyis a „cigányság” megélésének eltérő lehetőségeként tették helyre őket. A kiegészítő iskolába járás (ami a cigányság szegényének veszélyét vetette fel) például azonosított a „retkes Sasoj családdhoz” való tartozással. Az iskolai tapasztalatokról a családon belüli különbségek nyelvén egyeztettek. Csakhogy az iskolába beérve a „cigánnyal” kapcsolatos, a belső egyezkedésekben szerzett tapasztalatok nem voltak kommunikálhatók. Ott – ahogy mondtuk – a cigányság csak mint hátrány, mint folyamatos másodrendűség jelent meg, vagyis a gyerekek csak az alkalmazkodáson, a családi jelentések minél tökéletesebb elrejtésén keresztül tudtak jelen lenni. Az iskola, mint a társadalom rendjét a gyerekekbe belenevelő intézmény, világosan megmutatja, hogyan jönnek létre a kisebbségi tapasztalatok, és hogyan lesznek aztán tökéletesen megjeleníthetetlenek a társadalmi nyilvánosságban.

E nyilvánosságban a „cigány” mindig valami máson (valamilyen hátrányt vagy alárendeltséget kifejező társadalmi kategórián) keresztül jött létre, sosem közvetlenül megnevezve. Ez azon az evidencián alapult, és azt az evidenciát erősítette meg, hogy

a „cigány” biztosan valami pejoratív, valami negatív, valami elhallgatandó, valami olyan, amit senki nem akar magára venni, előbukkanása pedig egyértelműen szégyen. Azok az emberek, akik ilyen-olyan társadalmi szerepekben e rend „cigányaiává” váltak, egy ilyen pejoratív értelmű cigányságot menedzseltek hétköznapi viszonyaikban. A „cigány” ki nem mondása, áttételes megfogalmazása jelentette a mozgásteret számukra. Ez a mozgástér egy biztonságos és kiszámítható helyet jelentett a falusi rendben és hierarchiában, ahol súlyosabb atrocitások nem érhetik őket, és ahol bármilyen konfrontációval maguk is e biztonságos helyzetet ásták volna alá. A megváltoztathatatlanul alárendelt szerepek kényszerei e biztonság miatt váltak belakható mozgástérre. A fennálló rend e biztonságos jelenlét megteremtésén túl a cigányságból való kilépés, az attól való megszabadulás ígértét is hordozta, illetve létrehozta azokat a privát, családi színtereket, ahol a „cigány” sajátját tételén és játékba hozásán keresztül annak terhelt jelentései feloldhatóakká váltak. Bár egy mostani, utólagosnak mondható perspektívából ez a működés rendkívül veszélyesnek tűnik, az elnyomás egy rendkívül rafinált logikáját látjuk meg benne, és egyértelműek azok a csapdák is, amiket ez a rend kitermelt, a benne élők perspektívájából mégis élhető és kiszámítható mozgásteret biztosított. Eközben gyakorlatilag kizárta a társadalmi mobilitás esélyeit, és ellehetetlenítette bármiféle közös cigány tapasztalat és szándék megfogalmazását. A cigányt mint társadalmi cselekvőt, mint aktivitással, politikai akarattal bíró társadalmi szerepet eltünteték a szegénység, a hátrányos helyzet különféle diskurzusai. A cigány egy erő nélküli, totálisan passzív társadalmi szereppé vált, amely csak a családi viszonyokban ruházódott fel cselekvési képességgel és jelentésekkel. Ebből a társadalmi szerepből az alárendeltséget csak megerősíteni lehetett, vagyis hozzájárulni egy olyan társadalmi rend és hierarchia megerősítéséhez, amelyben a cigányságnak, mint érvényes társadalmi pozíciónak, úgymond nem osztottak lapot. Cigány pozícióból a falusi hierarchia megváltoztatása, alakítása, a társadalmi rend kimozdítása elképzelhetetlen volt. Az elmúlt évek átalakulásaiban, a falu biztonságos rendjének és hierarchiájának felbomlásában a „cigány” mégis kulcsszerepet kapott. Míg korábban még a cigány megkülönböztetésből is hiányzott a „cigány” explicit kimondása, mára cigány tematikán keresztül lehet megfogalmazni a korábbi biztonságos viszonyok szétesésének tapasztalatait. Ez az átalakulás a cigány megkülönböztetés, a cigány társadalmi jelenlét újfajta rendjét kezdi kirajzolni, amelyben újfajta kényszerek és mozgásterek jönnek létre a cigány oldalra kerülők számára. Ezeket azonban erőteljesen meghatározza a megkülönböztetés itt bemutatott korábbi dinamikája.